

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-1.8 Dizi -Sayı 2^a

Erciyes Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırma Merkezi

I. Uluslararası
Selçuklu Sempozyum

**SELÇUKLU TARİHİ
KÜLTÜR VE MEDENİYET
(Bildiriler II)**

**27-30 Eylül 2010
Kayseri**

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. M. Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
Prof. Dr. Ali AKTAN
Yrd. Doç. Dr. Erhan YOSKA
Doç. Dr. Muhittin KAPANŞAHİN

TÜRK TARİH KURUMU

Ankara-2014

HUNLARDAN SELÇUKLULARA MUMYALAMA GELENEĞİ

RECEP YAŞA*

Bilindiği üzere, tahnit¹ edilerek bozulmadan uzun yıllar saklanabilecek duruma getirilmiş cesetlere mumya, bunun için yapılan işlemlere de mumyalama denilmektedir. İlk mumya uygulamasına Mısır'da rastlanmış olmasına rağmen², Mısır'a özgü bir gelenek değildir. Bu gelenek, Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında yaşayan Türk kavimleri arasında da, çok eski zamanlardan beri uygulanmaktaydı. Nitekim atlı-göçebe Türk topluluklarına bağlı şahıslarda, sihri itikatlara dayanan öbür dünyaya inanıştan, hayatın son safhası olan yas ve ölü gömme adetleri gelişmiştir³. Gelişen bu adetlerde asırlar boyunca önemli değişiklikler olmuştur. Ancak değişmeyen husus ölümler ve hayatta kalanlar için, mümkün olan en iyi şartları yerine getirmektir.

Arkeolojik verilere göre, en eski Türkler ölümlerini kimi zaman yakar, kimi zamanda gömerlerdi. Ölümlerin yakılması Andoroņovo döneminin sonunda (1300'e doğru) başlamış, Karasuk (1300 – 700) ve Tagar (700

* Sakarya Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Sakarya / TÜRKİYE

¹ Tahnit, cesedin bozulmaması için belirli formül dahilinde ilaçlanması, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1986, s.1221

² Mumyalama işlemi ilk defa Mısır'da birinci sülale zamanında yapılmış, ancak mumya örneğine ikinci sülale zamanında rastlanmıştır. Bu mumya bir tabut içerisinde eğik bir şekilde yer almış ve ceset karışık biçimde bantlarla sarılmıştır. Bu usulde mumyalama tekniği üçüncü ve dördüncü sülaleler zamanında da devam etmiştir. Beşinci sülale zamanında ise önemli ilerleme kaydedilmiştir. Bu defa, ceset eğik değil, düz yatık şekilde tabuta yerleştirilmiş ve iç organlar çıkarılarak iç boşluk reçineli bezle doldurulmuştur. Dış sargılarda reçine ile sıvanarak, tam vücudun şekli korunmuş ve yüzün şekli olduğu gibi belirecek biçimde boyanmıştır. Bununla birlikte Orta Krallık çağında mumyalama işleminde bir hayli gerileme olmuştur. Fakat Yeni Krallık çağında bu alanda çok daha iyi ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız, İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, İstanbul 1974, s.1026 – 1028; Muzaffer Doğanbaş, *Mumyalama Sanatı ve Anadolu Mumyaları*, Ankara 2001, s. 23 – 24.

³ Laszlo Rasony, " Tarihte Türklük ", *Türkler*, Cilt: I, Ankara 2002, s. 351.

– 300) dönemlerinde de devam etmiştir. Ancak bu dönemin hemen ardından gelen Taştık kültüründe (300'e doğru) ölünün yakılması devam etmekle birlikte, gömülme işlemi de görülmektedir⁴. Muhtemelen Taştık kültüründe ölümden sonra hayatın devamını sağlamak için ölünün şeklini muhafaza etmek arzusundan kaynaklanan mumyalama işlemine geçilmiştir⁵. Zira eski Türkler hayatın ölümlle sınırlı olmadığını, ölümden sonrada hayatın bu dünyadaki gibi devam ettiğine inanırlar ve insanların ölmekle sadece bu dünyadan öbür dünyaya göç ettiklerini düşünürlerdi. Bu bakımdan, Türkçede öldü yerine “uçuverdi” veya “kergek oldu” sözleri kullanılırdı⁶.

Esasen bu sırada ortaya çıkan ilk yazılı kaynaklar da ölümlerin mumyalandığını destekler mahiyettedir. Herodotos, İskitlerin cesedi mumyalama yöntemi hakkında çok ilginç bir tasvir vermiştir. Herodotos'a göre, “ Bir İskit kralı ölünce kare şeklinde derin bir çukur kazarlar. Bu arada ölünün karnını açıp temizlerler, içine havlıcan, maydanoz ve anason gibi kokulu otların tohumlarını dövüp koyduktan sonra cesedi mumyalarlar”⁷. Herodotos'un İskitler için anlattığı bu metin, mumyacılığın Orta Asya'da yaşayan diğer Türk topluluklarında da var olduğunu gösterir. Yoksa yazarın dikkatini çeken bir gözlem olarak yer almayabilirdi.

Nitekim İskitler arasında görülen ölümleri mumyalama geleneği, aynı tarz hayatı sürdüren, Asya Hunları arasında daha net bir şekilde ortaya çıkar. Bunu doğrulayan arkeolojik bulgular mevcuttur. Hunların kültürünü temsil eden Altay bölgesindeki Pazırık, Şibe kurganları ile Yenisey bölgesindeki Oğlaktı kurganlarında mumyalanmış insan cesetleri bulunmuştur⁸. Bunlardan olağan üstü kıymete haiz ikinci Pazırık kurganındaki ölü odasında bulunan biri kadın diğeri erkek olan iki ceset mumyalanarak

⁴ Jean Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çeviren: Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999, s. 219; Wolfram Eberhard, “ Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti “, *İ.Ü. Türkiyat Mecmuası*, C. VII – VIII, Cüz I, İstanbul 1942, s.135, 136, 142; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1996, s. 56, 69, 132 ; Hilmi Ziya Ülken, “ Anadolu örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri “, *A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, Ankara 1969, s. 9.

⁵ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s. 259 – 260.

⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi I*, Ankara 1946 s. 141.

⁷ *Herodot Tarihi*, (Çeviren: Perihan Kuturman), İstanbul 1973, s. 179 – 180.

⁸ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1984, s. 63 – 69, 86-87; J. P. Roux, *a.g.e.*, s.259 – 260; Ünver Günay – Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2007, s.110 – 111.

definden önce, şimdiye kadar görülmeyen bir usulde kurutulmuş⁹ ve mumyalanmış bu cesetler yüksek rütbeli kişilere mahsus idi. Zaten Hunlarda bu gelenek sadece yabgu ve üst düzey beyler için uygulanır, herkes için uygulanmazdı¹⁰. Çünkü mumyalama işlemi de çok zor ve masraflı bir işti¹¹.

Hunların yerini alan Göktürklerde ise, önceleri yakma, daha sonraları mumyalama işlemi devam etmiştir. Bu durum Çin kaynaklarında da açık açık anlatılmıştır: “İçlerinden biri ölünce, cesedi çadırda muhafaza edilirdi. Ölenin aile fertleriyle akrabaları öküzleriyle atlarını ölene kurban keserlerdi. Sonra da çadırın etrafında ağlaşıp bağrışarak dönerler, bıçakla yüzlerini keserlerdi. Kanla gözyaşı birbirine karışırdı. Bunu yedi kez yaparlardı. Sonrada belirledikleri bir günde cesedi atın üzerine koyarak yakarlardı. Külleri gömüldükten sonrada, mezara işaret olsun diye tahta bir sopa dikerlerdi”¹². Bu metne göre, Göktürklerde bir zamanlar ölü yakma geleneği vardı. B. Ögel, ölü yakma geleneğinin Göktürlere Kuzey Türkleri ve Kırgızlardan geçtiğine işaret eder. Zira Göktürk devletini kuran Türk soyları ile kağan ailesi eskiden Altaylar ile Kuzey Türklerine yakın oturuyorlardı ve muhtemelen de yakma geleneğini onlardan almışlardı. Kırgızlar, ateşin insanı kirlilikten arındırdığını düşündükleri için ölüyü yakarlardı¹³. Bugün bile buna benzer adetlere rastlanmaktadır. Nitekim Yakutlar cenaze törenlerinden sonra, dönüş yolunda ateşin üzerinden atlayarak kirlilikten arınırlar¹⁴.

Bununla birlikte Göktürkler bir süre sonra ölü yakma geleneğini terk ederek ölü gömme işlemine başlamışlardır. Nitekim yine Çin kaynaklarına göre, 628 yılı dolaylarında, “bir zamanlar ölülerini yakma alışkanlığında olan Türkler, onları şimdi toprağa gömüyor ve onlara mezar diki-

⁹ Abdülkadir İnan, “ İkinci Pazırık Kurganı “, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 508; A. İnan, “ Türkistan’da ve Altaylar’da Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları “, *Makaleler ve İncelemeler*, s.501.

¹⁰ B. Ögel, *a. g. e.*, s.70 ; N. L. Gumilev, *Hunlar*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2002, s. 115.

¹¹ Jean Paul Roux, *a. g. e.*, s.126, 259.

¹² Liu Mau- Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu), İstanbul 2006, s. 64.

¹³ J. P. Roux, *a. g. e.*, s.231 – 232.

¹⁴ J. P. Roux, *a. g. e.*, s. 156.

yorlar”¹⁵demektedir. Bu değişim kesin nitelikte olup arkeolojik veriler de bunu doğrulamaktadır¹⁶. Kırgızlar ise, İslam dini ile temas edene kadar yakma adetini sürdürmüşlerdir¹⁷. Göktürklerin ölüleri gömmeye başlamalarıyla, Hunlarda olduğu gibi, mumyalama işlemi de ortaya çıkmış ve ölüm ile defin merasimi arasında geçen süre içinde ceset güvenle muhafaza edilmiştir¹⁸. Bu şekilde ölümleri ile cenaze törenleri farklı tarihlerde gerçekleşen Kül Tigin ve Bilge Kağan’ın cesetleri muhafaza edilerek cenaze törenleri yapılmıştır¹⁹. Nitekim Orhun yazıtlarında, Bilge Kağan’ın 735 de yapılan Yuğ merasiminden bahsederken, “ Çin’den Lisün tay Sengün beş yüz kişi ile geldi; sayısız kokuluk, altın, gümüş, kokulu cenaze mumları getirip diktiler, sandal ağacı getirdiler “²⁰ denmektedir. Bu maddeler mahiyetleri itibariyle ihtimal ki mumyalamada kullanılmıştır.

Diğer taraftan, kültürel olarak Orta Asya Türkleri ile yakın ilgisi olan Moğollarda ise, ölü mumyalama geleneği yoktu veya mumyalama tekniğini bilmiyorlardı. Bu sebeptendir ki, 25 Ağustos 1227 yılında ölen Cengiz Han’ın cesedi mumyalanıp korunamamıştı²¹. Bununla birlikte, Moğollarda çürümeye başlayan ceset kokmasını diye bir tabuta konarak, içine kokulu çam sakızı, kafur ve başka baharatlar saçılır ve tabutun ek yerleri ziftle baldan yapılmış bir macunla doldurulurdu. Tören sırasında da kurban edilen atın kemikleri, ölünün ruhunun esenliği için yakılırdı²².

Hunlar ve Göktürklerden sonra gelen Uygurlar, Oğuzlar ve Karluklar ise, saygı duydukları kişilerin cesetlerini yakarlar veya mumyalayarak

¹⁵ J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, s.219

¹⁶ J. P. Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s. 228.

¹⁷ B. Ögel, *a. g. e.*, s.761.

¹⁸ J. P. Roux, *a. g. e.*, s. 259 ; Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul 2000, s.87 -89.

¹⁹ Bilge kağan ve Kül Tigin’in ölüm tarihlerini ve cenaze törenlerini tam olarak öğrenmekteyiz. M. Bazin’in hesaplarına göre: Kül Tigin, Koyun yılının 17. günü, yani 27 Şubat 731 ve aynı yılın dokuzuncu ayının 27. günü, yani 1 Kasım 731.Bilge, Köpek yılının onuncu ayının 26. günü, yani 25 Kasım 734’de ölmüştür ve Domuz yılının beşinci ayının 27. günü, yani 22 Haziran 735’de gömülmüştür. Bkz., Rene Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul 1999, s.177.

²⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986, s.70.

²¹ John Man, *Cengiz Han, Yaşamı, ölümü ve Yeniden Dirilişi*, (Çev. İsmail Tılçalı), İstanbul 2004, s.281.

²² Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245 – 1247*, (Çev.Ergin Ayan), Trabzon 2000, s. 41 – 42; Lajos Ligeti *Tarihte Türk Yurtları*, (Çev. S. Karatay, T. Andaç, N. Ugurlu), İstanbul 2008, s.447 – 448.

gömerlerdi. Ölülerin yerleri belli olsun diye kurgan inşa ederlerdi²³. Ancak İslam dinini kabul eden Uygurlar ve diğer Türk toplulukları İslam'ın ana inançlarına tam anlamıyla zıt olan ölü yakma geleneğini terk edip, mumyalama geleneğini devam ettirdiler. Gerçektende milli geleneklerine, dini öğretilerden daha ziyade bağlı olan Türkler arasında²⁴, ölü mumyalama geleneği, İslami inanç ve düşünce anlayışı içinde yeni bir şekillenmeyle uygulama alanı buldu.

Onuncu yüzyılda başlayan Sufizmin etkisiyle de Türk ve İslam dünyasında yeni bir din havası esti ve tasavvuf ehli kişilerden fakirler yerli bir velinin mezarının gölgesinde, zenginler ise öldükten sonra kutsal mekânlarda gömülmek istediler²⁵. Bunun sonucu olarak da Türk geleneklerini de dikkate alan âlimler, İslam dininin önerdiği temizlik şartlarına ve insan sağlığının korunmasına yönelik tedbirler alınmasını önerdiler. Bu suretle temizlik hükümlerine uyularak cesetler kısmen veya tamamen mumyalandı ve ölen sofuların cesetleri uzun bir yolculuğun sonunda kutsal türbelerin yer aldığı uzak bölgelere götürülerek defnedildi²⁶. Bilindiği gibi, Osmanlı döneminde de Fatih Sultan Mehmed'e kadar mumyalama geleneği vardı²⁷ ve Şeyhülislam Ebussuud Efendinin verdiği fetvaya uyularak Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa'nın cesedi mumyalanarak Bursa'ya götürülüp defnedilmişti²⁸. Hâlbuki İslam'ın ilk yüzyıllarında herkes doğduğu yerde gömülürdü. Cenazenin defnindeki gecikmeler, mumyalama ve cenazenin uzun mesafelere taşınması uygun görülmezdi²⁹.

Eserlerinde Türk ülkelerine ve Türk etnografyasına geniş yer veren ünlü Türk alimi Biruni'de, henüz çocuk yaşta iken, Sir-Derya havalisindeki Süt kent'ten Harezmi'ye (Kaş) gelerek Harzemşah'a hediye takdim

²³ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004, s.43 ; O. Cezmi Tuncer, *Kümbetler - I- Selçuklular Dönemi*, Ankara 1986, s.254.

²⁴ Tahir Harimi Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları*, (Mukaddime ve Notlar: Hilmi Ziya Ülken), Ankara 1940, s.31 - 32.

* Tiryaklar, zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı kullanılan macun.

²⁵ Ali Mazaheri, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok) İstanbul 1972, s. 70 - 71.

²⁶ A. Süheyl Ünver, *Selçuklu Tababeti*, Ankara 1940, s. 10.

²⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul 1961, s. 117.

²⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998, s. 290; Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1990, s. 131, 172, 275.

²⁹ Anthony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, (Çev. Şefaettin Sevacan), İstanbul 1999, s. 171.

eden ve mumya getiren bir ihtiyar Türk'e tesadüf ettiğini hatırladığını ve "Kitab'üs – Saydele" adlı eserinde, gençliğinde Türkmen memleketlerinde tiryaklar* ve otlardan yapılmış müfret ve mürekkep ilaçlar ile gayet müessir mumya getiren bir ihtiyara daha mülaki olduğunu kaydeder. Ayrıca "el Cemahir fi Ma'rifet'il – Cevahir" adlı eserinde de tahnit yani mumyalama hakkında ayrıntılı bilgi verir³⁰. Biruni'nin verdiği bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, kültür bakımından birbiri ile karışmış ve aynı tarz hayat sürdüren Türk toplulukları ve dolayısıyla da İslamlaşan Karulukların ve Yağmaların kurduğu Karahanlılar mumyalama geleneğini devam ettirmiş olmalıydılar.

Bununla birlikte, ne Karahanlı tarihini konu edinen bazı araştırmalarda, nede konunun bütünlüğü içinde Karahanlılara yer veren bazı eserlerde, Karahanlılar döneminde ölü mumyalama işleminin nasıl yapıldığına dair bilgilere açık seçik olarak sahip değiliz. Yalnız XI. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında eserini yazmış olan Kaşgarlı Mahmud, yas ve ölü gömme adetleri ile ilgili olarak bazı bilgiler vermiştir. Ona göre, ölen bir kimse gömüldükten sonra, üç veya yedi gün yemek verilir ve buna "yoğ" denirdi ve ölü için verilen yoğ aşının Türklerin geleneğinden olduğunu belirtir³¹. Bu kayıttan anlaşıldığına göre, İslam dinini kabul eden Karahanlılar yas ve ölü gömme geleneğini, büyük bir kuvvetle de ölü mumyalama işlemini devam ettirdiler. Karahanlılar döneminde çok sayıda türbe ve kümbetin inşa edilmesi de buna işaret etmektedir³². Çünkü Türklerin ebedi mekan olarak gördükleri bu yapıların büyük bir kısmının alt katı vardır. Bu yapılardaki alt kat, herhalde Türkler arasında öteden beri bilinip uygulanan cesetleri mumyalama adetinin tabii ve zaruri bir sonucu olarak inşa edilmiş olmalıdır. Yukarda da belirttiğimiz gibi Hun Türkleri de hanedan mensupları ve devlet büyüklerinin cesetlerini mumyalayarak kurgan denilen mezar hücrelerine koyarlardı.

³⁰ Zeki Velidi Togan, "Biruni", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, s.636; Ayrıca bkz., Şemseddin Yaltkaya, "Ebureyhan'ın Bir Kitabı", *Türkiyat Mecmuası*, C V, İstanbul 1936, s. 18.

³¹ *Divanü Lügat – İt – Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), C. III, Ankara 1986, s.143,309; Ayrıca bkz., Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s.134 – 135.

³² Bu konuda bkz., Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s. 124 – 149 ; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s.107 – 143.

İslam dünyasının iç ve dış tehlikelerle karşı karşıya kaldığı bir dönemde Karahanlıların yanı başında kurulan Selçuklular ise³³, İslam'a samimiyetle inanmış, dinlerine bağlı Müslümanlardı. Selçuklular aynı zamanda Oğuzların kabile teamül ve geleneklerini, Orta Asya'daki köklerini ve Karahanlı Türk devletinin ve onların seleflerinin hatıralarını nefislerinde toplamış özgür Türklerdi. Bu yüzden mazilerinden bazı şeyleri de yaşadıkları topraklara getirmişlerdi³⁴. Öyle anlaşılıyor ki, mumyalama geleneği de bu unsurlardan biriydi.

Bu geleneğin Selçuklularda da devam ettiğini hem yazılı vesikalar, hem de bazı mezar yapılarında mevcut olan mumyalı cesetlerden anlamaktayız. Genellikle çok zor ve daha masraflı olan mumyalama geleneğinin ilk izlerine, Malazgirt savaşı sonrasında Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinde rastlamaktayız. Selçukluların uzantıları olan bu beyliklerden öne çıkanlar Danişmendliler, Artuklular, Mengüçükler, Saltuklular ve Ahlatşahlar'dır.

Ahlatşahlarda mumyalama geleneğinin var olduğunu gösteren bir vesika olmamasına rağmen; mahalli rivayetlere göre, Ahlat'ın Meydan Kabristan'ında halkın Akıt dediği mezarlarda mumyalı cesetler ve cesetlerin yanlarında bazı eşyalar vardı. Nitekim iki gözlü bir akıta yapılan temizleme sırasında bulunmuş insan kemiklerinin üzerinde et parçalarının bulunması, cesetlerin mumyalanmış olduğunu ve bazı eşyaların bulunduğu mahalli rivayetleri doğrular mahiyettedir³⁵. XI. Yüzyıl sonu veya XII. Yüzyıl başlarına tarihlenen Ahlat'taki bu akıtlara, Turfan yakınındaki Astana civarında bulunan ve M. S. VII yüzyıla tarihlenen mezarlarda rastlanmıştır³⁶. Ayrıca Mengüçüklülerin ilk yerleşim yeri olan Kemah - Karasu kıyısında Mengüçük Ahmed Gazi'ye ait olduğu bilinen veya müteakip nesillerin bunu böyle bildikleri, türbenin alt katında da bir mumya ve içinde insan kemikleri bulunan dört tabut mevcut idi³⁷. Evliya

³³ Osman Turan, *Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1973, s. 21 - 22, 36

³⁴ Bernard Lewis, "İslam devlet müessesesi telakkileri üzerine bozkır ahalisinin tesiri", *İ. Ü. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II, Cüz. 2 - 4, İstanbul 1958, s. 219; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara 1988, s.104.

³⁵ A. Şerif Beygu, *Ahlat kitabeleri*, İstanbul 1932, s.71, 81.

³⁶ Haluk Karamağaralı, "Ahlat'da bulunan Tümülüs Tarzındaki Türk Mezarları", *Önasya*, C.V, Sayı. 59 - 60, Temmuz - Ağustos 1970, s. 4 - 5.

³⁷ F. Sümer, "Mengüçüklüler", *İA.*, C . 7, İstanbul 1979, s.713 -714; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s.58; Hakkı Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s. 52.

Çelebi'nin de " Melik Gazi Sultan " adı ile bahsettiği bu türbe bir ziyaret yeri idi³⁸. Türbede yer alan Mengüçük Melik Gazi'nin mumyası, 1930'lar da bir çeşit iskelet halindeydi³⁹. Bugün de oldukça bozulmuş bir durumdadır.

Yine ziyaretçilerin büyük ilgisini cezbeden, Kayseri – Pınarbaşı ilçesi Melik Gazi köyünde, Danişmendli Melik Gazi'ye izafe olunan türbenin cenazelik kısmında mumyalar vardı ⁴⁰. Bu türbede incelemeler yapan merhum Halil Edhem Bey, türbenin altındaki mahzende birçok tabut gördüğünü, yalnız bunlardan bir tanesinin sedir üzerine konulmuş olduğunu ifade ederek şöyle devam eder: " Bu sanduka gayet muntazam surette geçme ağaçtan yapılmış olup, uzun zaman ile cilalı bir hale gelmiştir. İçinde tahnit edilmiş ve bal mumu gibi sarı bir renk almış bir ceset yatmaktadır ki Melik Gazi'nin cesediymiş"⁴¹. Halil Ethem'in gördüğü bu mumyaları daha sonra Afet İnan, Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok da görmüştür. Onların gözlemlerine göre de türbede yedi adet mumya bulunmaktaydı. Ne yazık ki, vakıf eseri olan bu mumyalar Vakıflar Bölge Müdürlüğünün denetiminde sözde korumak amacıyla 1966 yılında toprağa gömülmüştür. Ancak daha sonra Melik Gazi'ye ait olan mumya ile diğer bir mumya gömüldükleri yerden çıkarılmış, diğerleri ise hala toprak altında yatmaktadır⁴². İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Niksar'da da Danişmend Ahmed Gazi'nin torunu Sungur Bey'e ait olduğu sanılan türbenin mahzeninde yer alan bir tabut içerisinde kemikleri dağılmış bir mumya daha gördüğünü ifade eder ki⁴³, bu örnekler bize, Selçukluların uzantıları olan Doğu Anadolu Türk Beyliklerinde mumyalama geleneğinin sürdürüldüğüne işaret eder.

Şüphesiz eski Türk kültürünün bakiyelerinden olan mumyalama geleneğini Anadolu Selçukluları da devam ettirdi. Bu hususla ilgili çok önemli bir tarihi vesikada vardır. Merhum Osman Turan tarafından ya-

³⁸ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, (Sad. T. Temelkuran- N. Aktaş), C.1 -2, İstanbul Tarihsiz, s.6672.

³⁹ Ali Kemali, *Erzincan Tarihi*, İstanbul, s. 330 – 331.

⁴⁰ H. Önkal, *a. g. e.*, s.232; Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001, s. 16.

⁴¹ Halil Ethem, " Anadolu'da İslami Kitabeler ", *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, S. 32, 1 Haziran 1331, s. 453 – 454; İ. Hami Danişmend, *Tarihi Hakikatler*, C. I, İstanbul 1979, 291 – 292.

⁴² Geniş bilgi için bkz, Muzaffer Doğanbaş, *a. g. e.*, s. 97 -102.

⁴³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul 1927, s.72.

ynlanan Altun-aba vakfiyesinde, vakfın yoksul ve dindar Müslümanların ölümlerinde kefenlenme, mumyalanma ve gömülme masrafları için yapılan tahsislerdir. Vakıf bu husus için Konya'nın dış kısmında Bakırcı Yusuf mahallesinde iki dükkan, yine dış kısımda Eski Pazar'da bir sabunhane, dört ev ve altı dükkan gibi oldukça mühim bir gelir getiren vakıflar tahsis etmiştir. Burada İslam dininde mevcut olmadığı halde ölümlerin, malum tarzda mumyalanma (tahnit)larını şart kılması ifadesi, sanıldığı gibi aksine Selçuklularda mumyalama geleneğinin daha yaygın olduğunu göstermektedir⁴⁴.

İbn Batuta'da Manisa sultanını ziyaret ettiği zaman şunları ifade eder: “ Sultan Saruhan'dadır. Bu şehre vardığımızda şehrin sultanı birkaç ay evvel ölmüş olan oğlunun türbesinde bulduk. Kendisiyle, ölen oğlunun anası bayram gecesi ile sabahını türbede geçirdiler. Merhumun cesedi tahnit edilerek kalaylı demir kaplı tahta bir tabut içine konmuş ve cesetten çıkan kokunun kaybolması için tavanlı bir kubbeye asılmış idi. Daha sonra kubbenin tavanı örtülerek tabut yere indirilecek ve elbiseleri de üzerine konacaktı. Diğer hükümdarların da böyle yaptığını gördüm ”⁴⁵. İşte bu tarihi kayıtle, Altun-aba vakfiyesinde geçen mumyalama ile ilgili tarihi malumat Selçuklulardaki mumyalama geleneğinin mevcut olduğunu doğrulamakta ve Konya, Amasya, Harput ve Ahlat gibi Selçuklu merkezlerinde bulunan mumya örnekleri de bu gerçeği teyit etmektedir. Ayrıca İbn Batuta'nın, bu geleneğe yalnız Manisa'da değil, diğer Anadolu Türk beyliklerinde de tesadüf etmiş olması, bunun Türkler arasında genel bir adet olduğuna işaret eder.

Bilindiği üzere, Anadolu'da Selçuklulara ait mumya örneklerine daha çok Konya'da rastlanmıştır. Bunun sebebi Konya'nın Selçukluların başkenti olmasıdır. Selçuklu sultanlarından II. Kılıç Arslan'ın inşa ettirdiği ve kaynaklarda genellikle “Künbed – hane “ bazen de “ Künbed – seray-i şahan “ adıyla anılan⁴⁶ II. Kılıç Arslan Türbesinde sekiz Selçuklu hükümdarı defnedilmiştir. Bunlardan altısı yani II: Kılıç Arslan (1156 –

⁴⁴ Osman Turan, “ Selçuklular Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun- aba, Vakfiyesi ve Hayatı “, *Belleter*, C.XI, S. 42, Nisan 1947, s.208 -210.

⁴⁵ İbn Batuta *Seyahatnamesi “ Tuhsetu'n – Nuzzar Fi Garaibi'l – Emsar “*; (Sad. M. Çevik), C. I – II, İstanbul 1983, s.210,

⁴⁶ İbn Bibi, *El Evamiri'l – Ala'ye Fi'l – Umuri'l – Ala'ye (Selçuk name)- I*, (Haz. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, s. 132, 457; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 688 – 689.

1192), I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1192 – 1196 ve 1205 – 1210), II.Rükneddin Süleymanşah 1196 – 1204), I Alaeddin. Keykubad (1219 – 1237), II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237 – 1246), IV. Kılıç Arslan (1249 – 1257)'ın cesetleri mumyalı, diğer ikisi III. Kılıç Arslan (1204 – 1205) ile III. Keyhüsrev (1265 – 1282)'in cesetleri mumyasız idi. İbrahim Hakkı Konyalı bu konu hakkında “ Ben, rahmetli dedem ve babamla beraber II. Kılıç Arslan türbesindeki altı Selçuklu hükümdarının mumyasını bir arife günü ziyaret etmiştim. Cesetler diri gibi kalmışlardı. Akşehir’i alırken böğründen aldığı süngü yarasıyla ölen Keyhüsrev’in mumyasında süngünün kestiği yer pek açık görülüyordu “⁴⁷ der. Ancak İbrahim Hakkı Konyalı’nın gördüğü bu mumyalar, bugün yerlerinde olmadığı gibi, akıbetleri de net olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte sultanların sandukaları türbe içinde bulunmaktadır. Halil Ethem’de Selçuklularda mumyalama geleneğinin ne kadar yaygın olduğunu şöyle anlatmaktadır: “ Kadimen meşahir-i İslam’ın defnine mahsus olan türbe ve kümbetlerin hemen alelumum kaffesinin altında birer mahseni bulunup buraya emvatı badettahnit sandukaları ile vaz ederlerdi. Konya’da ve mahal-i sairede bu hal mükerren görülmüştür “⁴⁸. Halil Ethem’in Konya’da görüldüğü bu mumyalar, elbette, yukarıda adları geçen Selçuklu hükümdarlarına ait idi.

Selçuklularda sultanların dışında üst düzey yöneticilerin cesetleri de mumyalanmıştır. Nitekim önde gelen Selçuklu emirlerinden Fahrüddin Ali Sahip Ata, Seyfeddin Torumtay ve Celaleddin Karatay ile kardeşi Kara-sungur’un mumyalanmış cesetleri bunlar arasındadır. Bunlardan Sahib Ata’nın mumyasını İbrahim Hakkı Konyalı ve Celaleddin Karatay’ın mumyasını da vakfın yöneticisi Abdurrahim Efendi görmüştür⁴⁹. Ne yazık ki mevcudiyeti tespit edilen bu mumyalar da günümüze ulaşmamıştır. Ancak Konya’nın dışında, Harput ve Amasya’da sağlam kalmış mumyalı cesetler vardır.

Nitekim Harput’ta Selçuklu devrine ait Arap Baba Mescidi’nin bitişliğindeki türbenin cenazelik katında Yusuf İbn Arabşah’a ait mumyalan-

⁴⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Konya Tarihi*, Konya 1964, s.582 – 584; İ. H. Konyalı, *Abidele-ri ve Kütabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, C. I, İstanbul 1974, s.1020 – 1021.

⁴⁸ H. Ethem, *a. g. e.*, s. 454 ; Ayrıca bkz, İ. H. Danişmend, *Tarihi Hakikatler*, C. I, İstanbul 1979, s. 291 – 292.

⁴⁹ İ. H. Konyalı, *a. g. e.*, s.1021; O. Turan, “ Selçuklular Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri “, *Bellekten*, C. XII, S. 545, ocak 1948, s. 17, 42 – 43.

muş bir ceset yer almakta olup, bu ceset halk arasında Arap Baba ismi ile bilinmektedir. Mescit kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre, türbe 678 (1279 – 1280) yılında inşa edilmiş olup, muhtemelen burada yatan kişi de Selçuklu devlet ricalindendir⁵⁰. Tahnit edilmek suretiyle sağlam kalmış olan bu mumya halk arasında şehit olarak algılandığı için uğrak bir ziyaret yeri haline gelmiştir.

Yine Amasya Müzesinde mumyalar seksiyonunda bulunana sekiz adet mumya vardır⁵¹. Bu mumyalardan İşbuğa Nuyin ve Camudar'a ait olanlar, Selçuklu Dönemine (1237 – 1247) ait Burmalı Minare Camiine bitişik olarak yapılmış ve halk arasında Cumudar Türbesi olarak da bilinen kümbetten; İzzeddin Mehmet Pervane ile çocukları ve cariyesine ait olan mumyalar ise orijinali kilise olan ve daha sonra camiye çevrilen Fethiye Camii'nden (1116) müzeye nakledilmişlerdir⁵². Sağlam bir şekilde günümüze ulaşabilen bu mumyalar, büyük bir ihtimalle Selçukluların Moğol hakimiyetine girdiği dönem ile ilgili olmalıdır. Çünkü daha öncede belirttiğimiz gibi Moğollar mumyalama geleneğini bilmiyorlardı veya böyle bir teknik bilgiye de sahip değillerdi.

Bunlardan İşbuğa Nuyin yirmi yıl Anadolu nazırlığı, dört yılda bağımsız Anadolu hakimi görevi yaptıktan sonra 1320 yılında ölmüştür. Camudar ise, İlhanlı hükümdarı Sultan Mahmut Gazan Han döneminde Anadolu nazırlığı görevine getirilmiş ve Amasya'da ikamet etmekte iken 1297 yılında vefat etmiştir. İzzettin Mehmet Pervane ise, 1243 Köseadağ savaşından sonra Sinop'ta valilik yaparken bağımsızlığını ilan etmiş, daha sonraları Moğollar ile anlaşarak Amasya valisi olmuştur. Ancak yine Moğollara karşı isyan etmesi sonucu Amasya kalesinde kuşatılarak eş ve çocukları ile beraber idam edilmiştir. Fakat halk tarafından çok sevildiği için aile fertleriyle beraber mumyalanmıştır⁵³. Yoksa bazı Avrupalı araştırmacıların yazdıkları gibi, bunlar ilk çağlardan kalma mumyalar değildir.

⁵⁰ Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964, s. 63 – 64 ; H. Önkal, *a. g. e.*, s. 98 – 102; H. Önkal, " Harput'ta İki Türbe (Arap Baba ve Fetih Ahmed Türbeleri) ", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992, s.1421 – 142.

⁵¹ Ahmet Yüce, *Amasya Müzesi*, Amasya 2004, s.121.

⁵² Abdi – zade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. I, İstanbul 1327 – 1330, s. 155 ; Ahmet Yüce, *Amasya Müzesi*, Amasya 2004, s.121

⁵³ M. Doğanbaş, *a. g. e.*, s. 69 – 70.

Zaten ilk çağlarda yaşamış kişilerin mumyalı cesetlerinin bir caminin altında saklanması kabul edilebilecek bir şey de değildir⁵⁴.

Ayrıca Ahlat'ta İnal oğlu Boğatay Aka ile zevcesi Şirin Hatun'a ait kümbetin (Ekim-Kasım 1281) alt kısmında, kible duvarına açılmış bulunan nişin üstündeki taş seki üstünde, evvelce, muhtemelen süslenmiş ahşap tabutların içinde kendi mumyaları yer almakta idi⁵⁵. Uygur asıllı olması kuvvetle muhtemel bulunan Boğatay Aka ve ailesi, Moğollar döneminde Ahlat'ı idare etmiş olan, büyük emirler (Emirü'l – Kebir) arasında yer almış olup⁵⁶, mumyalı cesetleri günümüze ulaşmamıştır. Aynı şekilde Mahmud oğlu "Melikü'l -Ümera Hasan Aka " adlı bir Moğol baskakına ait olduğu anlaşılan Ahlat'daki Hasan Padişah kümbetindeki mumyalarda günümüze kadar gelmemiştir⁵⁷. Evliya Çelebi'nin de gördüğü bu mumyalardan⁵⁸ Hasan Aka ve veziri Hasan Ali'nin mumyalı cesetleri 1906 (1324) yılına kadar mevcut idi. Ancak ziyaret maksadıyla giden ailelerden birisinin yanar halde bir mum bırakarak kümbetten ayrılması sonucu, ahşap olan sedir ve üzerindeki mumyalar yandığı gibi kümbette harabe haline gelmiştir⁵⁹.

İşte bütün bunların bir özetini yapmak gerekirse, Selçuklulara atfedilen ve tarihi kayıtlar ile de adları tespit edilen bütün bu kişilerin mumyalanması, bize, Selçukluların mumyalama geleneğini devam ettirdiğini ve İslam öncesi Türk kültürü ile olan ilişkilerini kesmediklerini göstermektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, eski Türklerde mumyalama işlemi daha ziyade ölümden sonra hayatın devamını sağlamak için ölünün şeklini muhafaza etme arzusundan kaynaklanmıştır. Ancak Karahanlılar ve Selçuklular, İslami inanç ve düşünce anlayışı doğrultusunda, temizlik ve sağlık kuralları da dikkate alarak mumyalama işlemi gerçekleştirmişlerdir. Bu şekilde de ölen kişinin cesedinin bozulmadan saklanması ve istenilen yerde ve istenilen zamanda defnedilmesi imkanı sağlanmıştır. Bu da İslam

⁵⁴ H. Hüsamettin, *a. g. e.*, 156.

⁵⁵ Yılmaz Önge, " Ahlat'da XIII ? yüzyıl Nakışlarıyla süslü bir eser Boğatay Aka – Şirin Hatun Kümbeti ", *Önasya*, s. 72, Ağustos 1971, s. 9

⁵⁶ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s.57.

⁵⁷ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, New York and Bombay 1901, s. 292 ; A. Beygu, *a. g. e.*, s. 67; İbrahim Kafesoğlu, " Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu ", *İ. Ü. Tarih Dergisi*, S. I, İstanbul 1949, s.174; F. Sümer, *a. g. e.*, s.66.

⁵⁸ Evliya Çelebi, *a. g. e.*, C. 3 – 4, s. 522.

⁵⁹ A. Beygu, *a. g. e.*, s.68.

dini sayesinde gerçekleştirebilmiştir. Zira İslam dinini benimsemiş olan Türkler, İslam inancıyla çatışmayan kültürel unsurları olduğu gibi, çatışmaları da yeni dinden aldıkları motiflerle besleyerek devam ettirmişlerdir. Selçuklularda ki, mumyalama geleneği de bu unsurlardan birisi olup, oldukça uzun süre devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak bu açıklamalara bakılarak denilebilir ki, en eski örneklerine Hun kültür sahasındaki kurganlarda rastladığımız ölü mumyalama olgusu, Selçuklular devrinde de devlet ve toplum hayatına girerek varlığını yaygın bir şekilde sürdürmüştür. Bu süreç içinde cesetleri mumyalananlar daha çok sultanlar ile üst düzey görev yapan devlet adamları ve dini şahsiyetler olmuştur. Bu mumyalar genellikle şahısların kendilerine ait türbe ve kümbetler içinde bulunmaktadır. Ne yazık ki bunlarda ilgisizlik ve bakımsızlık yüzünden çürümeye terk edilmiştir. Hatta bugüne kadar şu veya bu şekilde korunamadığı için yok olan mumyalarda bilinmemektedir. Bunların başında da Selçuklu sultanlarına ait mumyalar gelmektedir. Halbuki ülkemiz ve geleceğimiz açısından bunların korunması ve sağlıklı bir biçimde gelecek kuşaklara aktarılması gerekmektedir. Bizler gelecek nesiller için bunları korumaya memur kimseler olmalıyız. Ancak bu şekilde Türk kültürü gerçek bir bütünlük ve devamlılık içerisinde varlığını sürdürebilir.

BİBLOGRAFYA

- Abdi-zade Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. I, İstanbul 1327 – 1330.
- Alderson, Anthony Dolphin, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, (Çev. Şefaettin Sevacan), İstanbul 1999.
- Ardıçoğlu, Nureddin, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.
- Balcıoğlu, Tahir Harimi, *Türk Tarihinde Mezhep Ceryanları*, (Mukaddime ve Notlar: Hilmi Ziya Ülken), Ankara 1940.
- Beygu, A. Şerif, *Ahlat kitabeleri*, İstanbul 1932.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.
- Çayırdağ, Mehmet, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri 2001.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.
- Danişmend, İ. Hami, *Tarihi Hakikatler*, C. I - II, İstanbul 1979.

- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1986.
- Divitçioğlu, Sencer, *Kök Türkler*, İstanbul 2000.
- Doğanbaş, Muzaffer, *Mumyalama Sanatı ve Anadolu Mumyaları*, Ankara 2001.
- Düzdağ, M. Ertuğrul *Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998.
- Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Gârbi Asya Halklarının Medeniyeti", *İ.Ü. Türküyat Mecmuası*, C. VII – VIII, Cüz I, İstanbul 1942.
- , *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1996.
- Esin, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006.
- Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, (Sad. T. Temelkuran- N. Aktaş), C.I – II, İstanbul Tarihsiz.
- Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997.
- Giraud, Rene, *Gök Türk İmparatorluğu*, (Çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul 1999.
- Gordlevski, V, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara 1988.
- Gumilev, N. L, *Hunlar*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2002.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Dinler Tarihi*, (Sadeleştiren: Sevdiye Yıldız), İstanbul 2006.
- Günay, Ünver – Güngör, Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2007.
- Halil Ethem, "Anadolu'da İslami Kitabeler", *Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası*, S. 32, 1 Haziran 1331.
- Herodot Tarihi*, (Çeviren: Perihan Kuturman), İstanbul 1973.
- İbn Batuta *Seyahatnamesi "Tuhfetu'n – Nuzzar Fi Garaibi'l – Emsar"*, (Sad. M. Çevik), C. I – II, İstanbul 1983.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l – Ala'ıye Fi'l – Umuri'l – Ala'ıye (Selçuk name) - I*, (Haz. Mürsel Öztürk), Ankara 1996.
- İnan, Abdülkadir, "İkinci Pazırık Kurganı", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987.
- , "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987.

- Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245 – 1247*, (Çev.Ergin Ayan), Trabzon 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim, “ Ahlat ve Çevresinde 1945’de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu “, *İ. Ü. Tarih Dergisi*, S. I, İstanbul 1949.
- Karamağaralı, Haluk, “ Ahlat’da bulunan Tümülüs Tarzındaki Türk Mezarları “, *Önasya*, C.V, Sayı. 59 – 60, Temmuz – Ağustos 1970.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat – İt – Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), C. III, Ankara 1986.
- Kemali, Ali, *Erzincan Tarihi*, İstanbul 1932.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kıtabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, İstanbul 1974.
- , *Konya Tarihi*, Konya 1964,
- Lewis, Bernard, “ İslam devlet müessesesi telakkileri üzerine bozkır ahalisinin tesiri “, *İ. Ü. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II, Cüz. 2 – 4, İstanbul 1958.
- Ligeti, Lajos, *Tarihte Türk Yurtları*, (Çev. S. Karatay, T. Andaç, N. Ugurlu), İstanbul 2008.
- Lynch, H. F. B, *Armenia Travels and Studies*, New York and Bombay 1901
- Man, John, *Cengiz Han, Yaşamı, ölümü ve Yeniden Dirilişi*, (Çev. İsmail Tılçalı), İstanbul 2004.
- Mazaheri, Ali, *Ortaçağ’da Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok) İstanbul 1972.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi I*, Ankara 1946.
- , *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1986
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1984.
- Önge, Yılmaz, “ Ahlat’da XIII ? yüzyıl Nakışlarıyla süslü bir eser Boğatay Aka – Şirin Hatun Kümbeti “, *Önasya*, s. 72, Ağustos 1971.
- Önkal, Hakkı, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996.
- , “ Harput’ta İki Türbe (Arap Baba ve Fetih Ahmed Türbeleri) “, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, Elazığ 1992.
- Rasonyi, Laszlo, “ Tarihte Türklük “, *Türkler*, Cilt: I, Ankara 2002.

- Roux, Jean Paul, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çeviren: Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999.
- , *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.
- Sümer, Faruk, “ Mengüçlüklüler “, *İ.A.*, C . VII, İstanbul 1979.
- , *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul 1961.
- Togan, Zeki Velidi, “ Biruni “, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1979.
- Tsai, Liu Mau *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Çev: Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu), İstanbul 2006.
- Tuncer, O. Cezmi, *Kümbetler – I- Selçuklular Dönemi*, Ankara 1986.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971
- , *Anadolu’da Türkler*, İstanbul 1973.
- , *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- , “ Selçuklular Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun- aba, Vakfiyesi ve Hayatı “, *Belleten*, C.XI, S. 42, Nisan 1947.
- , “ Selçuklular Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri “, *Belleten*, C. XII, S. 545, ocak 1948,
- Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1990.
- Uzunçarşılı, İ, Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1927.
- Ülken, Hilmi Ziya, “ Anadolu örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri “, *A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, Ankara 1969.
- Ünver, A. Süheyl, *Selçuklu Tababeti*, Ankara 1940.
- Yaltkaya, Şemseddin, “ Ebureyhan’ın Bir Kitabı “, *Türkiyat Mecmuası*, C V, İstanbul 1936.
- Yüce, Ahmet, *Amasya Müzesi*, Amasya 2004.